

Een onderzoek naar de sociale herkomst van de onderwijzer in de gemeente Leiden 1850-1900*

M. DU BOIS-REYMOND, J. LAMBOO, M. SMITS**
Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Leiden

Samenvatting

Dit artikel is gebaseerd op een deelproject van het onderzoek van de sectie onderwijssociologie van het Sociologisch Instituut te Leiden. In het eerste gedeelte van ons paper beargumenteren wij de importantie van historisch onderzoek voor het begrijpen van huidige onderwijspolitieke vraagstukken. In het tweede gedeelte gaan we in op Westduitse en Nederlandse onderzoeksresultaten omtrent de sociale herkomst van de onderwijzer en concluderen dat er bijna geen Nederlands onderzoek omtrent dit probleem is verricht. In het derde gedeelte presenteren wij enkele resultaten van ons lokaal archiefonderzoek naar de sociale herkomst van de onderwijzer in de gemeente Leiden in de periode 1850-1900. Wij gebruiken de beroepen van de vaders van de onderwijzers als hoofdcriterium voor zowel een sector- als een klasse-analyse. Daarbij blijkt dat de meeste onderwijzers afkomstig zijn uit de kleinburgerij.

1. Inleiding

In het kader van een onderwijs- en onderzoeksproject bewerken studenten en een docente van de sectie Onderwijssociologie van de Rijksuniversiteit te Leiden materiaal over de sociale herkomst van onderwijzers aan lagere scholen. Deze probleemstelling maakt deel uit van een groter onderzoeksplan dat

* Dit artikel werd als paper gepresenteerd op de Internationale Standing Conference for the History of Education, Leuven, september 1979.

** Het archiefwerk en een eerste interpretatie van de gegevens verrichtten J. Lamboo en M. Smits, doctoraalstudenten van de sectie Onderwijssociologie in Leiden. Zij dragen door hun geëngageerde medewerking ertoe bij het onderzoek en onderwijs aan de universiteit althans gedeeltelijk te integreren. Wij danken Dr. P. R. D. Stokvis voor zijn deskundige suggesties.

zich tot doel stelt sociologisch-historische analyses te maken van de geschiedenis en de maatschappelijke functie van het Nederlandse lager onderwijs en zijn onderwijzers. Het ligt in de bedoeling deze analyses vervolgens in verband te brengen met actuele onderwijsproblemen.

Het onderzoek richt zich op dit moment op twee probleemvelden. In de eerste plaats verzamelden wij kwalitatief biografisch materiaal door met een klein aantal (30) gepensioneerde onderwijzers en onderwijzeressen van lagere scholen gesprekken te voeren. De leerkrachten waren allen vóór 1908 geboren en wonen momenteel in de omgeving van Leiden. De gesprekken duurden verscheidene uren en hadden betrekking op hun milieu van herkomst, hun beroepsmotivatie, hun lagere school- en opleidingservaringen en hun beroepspraktijk. Ook hun mening over onderwijspolitieke vragen vormde onderwerp van gesprek. In zekere zin betekent dit de aanwending van de zogenaamde 'oral history'-methode op de geschiedenis van het onderwijs. (vgl. Thompsens, 1978).

In de tweede plaats hebben wij cijfermateriaal uit het Leidse gemeentearchief verzameld, waaruit de sociale herkomst van de onderwijzer aan de lagere school in de periode van 1850 tot 1900 op grond van het beroep van de vader af te leiden is. Voor de vraag naar de sociale herkomst die ons bezig houdt, hangen deze beide probleemvelden gedeeltelijk samen. De oud-onderwijzers, met wie wij spraken, zijn allen in de eerste dertig jaar van deze eeuw het onderwijs ingegaan. Zij zijn dus de volgende generatie na de 'archiefonderwijzers'. We krijgen daardoor een, weliswaar niet rechtstreeks verlopende, intergenerationale opeenvolging van de vaders van de archiefonderwijzers tot en met de kleinkinderen van de oud-onderwijzers met wie wij gesproken hebben. Daar het materiaal nog niet volledig uitgewerkt is concentreren wij ons in het hierna volgende op de eerste schakel van de keten, de sociale herkomst van de archiefonderwijzers. Alvorens we dit doen willen we onze probleemstelling met enige algemene overwegingen verduidelijken.

2. De algemene context van de probleemstelling

Laten we voorop stellen, dat wij onderzoek naar het onderwijs verrichten als onderwijssociologen, die altijd ook een onderwijspolitieke en wetenschappelijke interesse hebben voor de actuele onderwijsproblemen. De historische verdieping, die we in ons onderzoek steeds aanbrengen, dient vooral om de huidige situatie in het onderwijs beter te kunnen analyseren. Onze bijdrage aan het onderzoek van de Nederlandse onderwijzer is zeker beperkt – het gaat hier voornamelijk alleen om voorlopige interpretaties van de beroepsstructuur van de vaders van onderwijzers. Juist deze sociale herkomst van onderwijzers is volgens ons echter een belangrijke factor om het lager onderwijs als geheel te kunnen begrijpen.

Gaat men er van uit, dat het werk van de onderwijzers niet alleen bijdraagt tot de reproductie van de maatschappelijke klassenverhoudingen waarbij kinderen volgens de gangbare normen gekwalificeerd en gesocialiseerd worden, maar dat de onderwijzer ook meewerkt, of in ieder geval mee kan werken, aan het tot stand komen van vrijere levens- en arbeidsverhoudingen, dan wordt duidelijk waarom zowel de overheid als particuliere maatschappelijke groeperingen aan het beroep van onderwijzer altijd bijzondere aandacht geschonken hebben. Beiden onderkennen, dat de onderwijzer aan de volksschool zich door zijn maatschappelijke positie op het breukvlak tussen bourgeoisie en proletariaat bevindt. Hij zelf is veelal uit het kleinburgerlijke milieu van handwerkers en boeren opgestegen tot in de buurt van de burgerlijke klasse, maar door zijn werk in de school bevindt hij zich ook in voortdurend contact met kinderen uit de lagere maatschappelijke klassen. Het was daarom voor de overheid, maar ook voor socialistische groeperingen steeds een belangrijke vraag in hoeverre de onderwijzers en daarmee het lager onderwijs zich loyaal ten opzichte van de overheid zouden opstellen. Dat zich in de geschiedenis nooit een duurzame coalitie tussen de onderwijzers en vooruitstrevende, met name socialistische, krachten ontwikkeld heeft, heeft zeker ook iets te maken met het feit, dat het onderwijsberoep lange tijd één van de weinige beroepen was waarlangs mensen uit de laagste klassen konden opklimmen, zij het dat het hier om de stijging van slechts weinigen ging.

Aan de onderwijzersopleiding kwam de belangrijke functie toe de bereidheid tot aanpassing te verinnerlijken en het kwalificatieniveau niet hoger te laten stijgen dan voor de latere beroepsuitoefening strikt noodzakelijk was (vgl. F. Wenzel, 1974). Strenge gedragsnormen en mechanische leervormen kenmerkten de onderwijzersopleiding in de 19e

eeuw en er waren daarop maar weinig positieve uitzonderingen. Het beroep van onderwijzer werd pas na diverse generaties een zelfstandig hoofdarbeidersberoep binnen de kleinburgerij. Uit de lange geschiedenis van nevenbetrekking kan men dit aflezen. Pas door de uitbreiding en consolidering van het lagere schoolwezen in de loop van de 19e en het begin van de 20ste eeuw ontstaat voor de onderwijzer de mogelijkheid zich uitsluitend door zijn schoolwerk, zonder nevenfuncties (die vroeger vaak zijn voornaamste bron van inkomsten vormden) te kunnen reproduceren.

De economische positie van de kleinburgerij tussen de klassen van de bourgeoisie en het zich ontwikkelende proletariaat in, ligt ten grondslag aan de algemene vrees om sociaal af te glijden. Voor de beroepsstand van de uit deze kleinburgerij opgekomen onderwijzers neemt deze algemene vrees een bijzondere vorm aan, namelijk de permanente strijd die zij moest voeren om economische zekerheid te krijgen. De onderwijzer bevond zich daarbij in zo grote ideologische en feitelijke afhankelijkheid van overheid en schoolbestuur, dat hij niet in solidariteit met beroepsgenoten en de ouders van leerlingen kon opkomen voor zijn eisen tot betere betaling en betere arbeidsvoorwaarden (vgl. M. du Bois-Reymond, 1977 en A. Combe, 1979)¹. De standsbepaalde doelstellingen van de onderwijsorganisaties 'unterstützen vielmehr unausgesprochen die Trennung zwischen der sozialen Position von Schülern und Lehrern' (F. Meyer, 1976, pag. 119).

Het zou nu interessant zijn empirisch-concreet het wankele ideologische bewustzijn van de kleinburgerij in de klassenstrijd te onderzoeken. Het gaat er dan vervolgens om de uitwerkingen van dit bewustzijn op de school, waarin de onderwijzer op grond van zijn functie en herkomst immers ook als 'ideologiedrager' naar voren treedt, als uitgangspunt voor het onderzoek naar de onderwijzer te nemen (W. Breyvogel, 1976)². (Daarbij speelt in Nederland de bijzondere verhouding tussen kerk en staat voor de ontwikkeling van het lager onderwijs een heel andere rol dan in andere landen.) Wij beschouwen dit onderzoek naar de sociale herkomst als een noodzakelijke stap hiertoe. Ook nu nog is het immers zo, dat de onderwijzers geen eenduidige en vergaande eisen aan de overheid stellen, ook al bestaat er bij delen van deze intelligentsia – maar dat was altijd al zo – de overtuiging, dat de door de overheid (en in Nederland ook door particuliere organisaties) aan het onderwijs en de opleiding gestelde eisen een wetenschappelijk gefundeerde en politiek verlichte arbeid in de school in de weg staan, zo niet onmogelijk maken. Recente studies naar het politiek-ideologisch bewustzijn van huidige onder-

wijzers laten zien, dat aanvankelijk misschien nog "kritische" of "progressive" Ansprüche und Einstellungen bereits in den ersten Jahren (häufig in den ersten Monaten) der Berufstätigkeit weitgehend wieder aufgegeben werden' (E. Holling en A. Bammé, 1976, pag. 11). Bedacht moet worden dat het pedagogisch en politiek bewustzijn van de hedendaagse onderwijzer nauw verbonden is met dat van de onderwijzers aan het einde van de 19e en het begin van de 20ste eeuw; daartussen liggen slechts enkele generaties.

Onderzoekingen naar de samenhang tussen klas-scherkomst en het ideologisch bewustzijn van onderwijzers zijn derhalve niet alleen interessant om de functie van de school in het verleden beter te begrijpen, maar ook om de veranderingsgezindheid bij de huidige onderwijzers goed in te schatten. De illusie van het progressief-socialistische deel van de sociaal-wetenschappelijke intelligentia en van de onderwijzers in de zestiger en zeventiger jaren over de bereikbaarheid van democratische schoolverhoudingen was onder andere het gevolg van het feit dat zij zich de historische achtergrond van deze schoolverhoudingen onvoldoende bewust waren (vgl. K. J. Tillman e.a., 1979; H. G. Rolff, 1979; M. du Bois-Reymond, 1980).

3. *De stand van zaken met betrekking tot de bronnen*

Aangezien in het Nederlandse historisch-pedagogische en sociaal-wetenschappelijke onderzoek op het gebied van onderwijs en onderwijzers het hier ter discussie gestelde vraagstuk van de sociale herkomst empirisch nog nauwelijks onderzocht is³ zijn er ook nauwelijks kwantitatieve gegevens over de tweede helft van de 19de eeuw aanwezig⁴. Wij moeten derhalve volstaan met enkele losse opmerkingen.

G. Harmsen vermeldt omtrent de kwekelingen van de rijkskweekscholen, dat zij afkomstig zijn uit onderwijzersfamilies, de kleinburgerij en de kleine boerenstand en dat maar een gering deel uit de arbeidersklasse komt. Tussen 1899 en 1912 was het sociaal milieu van herkomst van de kwekelingen van de Rijkskweekschool in Haarlem volgens mondelinge informatie van vroegere kwekelingen van deze kweekschool als volgt: 'Ruim een kwart onderwijzers, verder kleine middenstanders zoals dorpswinkeliers, schoenmakers, een meesterknecht van een smederij, een smid, een schilderspatroon, ambtenaren bij het spoor en marinewerf, drukkers, een weduwe met een klein pensioen die kamers verhuurde, een deurwaarder, een paar sluiswachters, een musicus en verder een veldwachter, een politieagent,

kleine boeren, maar ook een welgestelde boer, en slechts enkele arbeiders, nl. één van Werkspoor en tweemaal een timmerman' (G. Harmsen, 1975, pag. 71).

Het Nederlandse Onderwijzers Genootschap wijst op een directe relatie tussen de sociale herkomst en de lage onderwijzerssalariissen en karakteriseert de kwekelingen in 1866 als vaak uit weinig ontwikkelde milieus komend⁵ (Maandblad NOG, 1866, pag. 85), meestal uit de lagere klassen van de maatschappij (Correspondentieblad NOG, 1872, pag. 13). Ook vaktijdschriften en andere bladen uit die tijd, die zich tot de onderwijzer richten, wijzen telkens weer op de (voor het lagere onderwijs zo verderfelijke) samenhang tussen het lage sociale milieu van herkomst, de gebrekkige opleiding en de ellendige economische situatie van de onderwijzer (H. C. de Wolf e.a., 1978).

De vraag hoeveel van de Nederlandse onderwijzers een proletarische afkomst hadden is moeilijk te beantwoorden. J. Giele (J. Giele, 1975, pag. 197) maakt de algemene opmerking, dat het beroep van onderwijzer vrijwel het enige was, dat kinderen uit de arbeidersklasse in staat stelde op de maatschappelijke ladder te stijgen.⁶ G. Harmsen waarschuwt echter – ons inziens terecht – tegen een overschatting van het aantal kwekelingen afkomstig uit de arbeidersklasse. Wel ziet hij aanwijzingen voor de 'springplanktheorie', volgens welke het beroep van onderwijzer de springplank is tot hogere beroepen.⁷ Uit de Rijkskweekschool te Haarlem is bv. een groot aantal leraren, professoren, zakenmensen en ambtenaren voor Indonesië voortgekomen. Harmsen gaat echter niet in op de vraag of kwekelingen van de Rijkskweekschool te Haarlem wellicht niet tot de elite behoorden en of de sprong naar hogere maatschappelijke posities voor de meerderheid van de kwekelingen van minder bekende en goede opleidingsinstellingen niet volledig uitgesloten was.

G. Devulder en A. Wuestenberg onderzochten in hun artikelen literaire bronnen waarin de onderwijzer als romanfiguur optreedt (G. Devulder, 1974/1975; A. Wuestenberg, 1968/1969)⁸. Uit dit materiaal komt naar voren dat de sociale herkomst van de geschilderde onderwijzersfiguren in het ambacht geworteld was. In de romans wordt bovendien – dat zal niemand verbazen – de zelfrecruterij van het onderwijzersberoep beschreven. Ook deze vraag is naar ons weten in Nederland nog niet stelselmatig onderzocht. Wat eerder al gezegd werd over de relatie tussen herkomst – salariëring en opleiding, vindt zijn beslag ook in de Nederlandse (evenals in de Duitse) onderwijzersromans.

Kort geleden is er een artikel in het 'Jaarboek 1979

voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland' verschenen (J. Megens en P. Rol, 1979) waarin de sociale herkomst van Groningse kwekelingen in de periode van 1900-1915 onderzocht wordt (jongens van de Rijkskweekschool in Groningen, meisjes van de Gemeentelijke kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen). Op grond van de beroepen van de ouders en uitgaande van het stratificatiemodel van Van Tulder (beroepsprestige schaal met zes lagen) komen zij tot het resultaat, dat de toekomstige onderwijzers met name uit de lagen II en III⁹ gerecruteerd worden en dat meer meisjes dan jongens (32.6% tegenover 24.9%) uit laag II afkomstig zijn (waaronder onderwijzende beroepen). 'Voor de sociale lagen IV en V, van kleine middenstand tot en met geoefende arbeiders daarentegen, ligt de verhouding net andersom. Uit de alleraagste maatschappelijke milieus komen vrijwel geen kinderen op de kweekschool terecht' (p. 116). Zij constateren, dat hun bevindingen overeenkomen met die van Harmsen.

Ter vergelijking zullen we nu nog enkele kwantitatieve gegevens uit Duitse bronnen t.a.v. de herkomst van onderwijzers vermelden. Uit de eerder geciteerde studie van F. Meyer over het Pruisische onderwijsbeleid in de periode 1848-1900 komt de samenhang tussen de onderwijzer en zijn kleinburgerlijke milieu van herkomst ook cijfermatig naar voren. Meyer gebruikt bronnen over nevenbetrekkingen van leerkrachten alsmede inschrijflijsten van 'Seminaristen'. Statistisch materiaal uit 1875 laat zien dat 21% van de seminaristen uit onderwijzersgezinnen kwam, 65% uit 'Familien der Unterbeamten, kleine Gewerbetreibenden und Grundbesitzern, die zugleich auf Tagelohn angewiesen sind und ähnliche Lohnarbeiter' en 14% uit 'besser situierten Familien'. Tweederde van de toekomstige onderwijzers is bijgevolg afkomstig uit 'unterbäurischen und kleinbürgerlichen Schichten an der Grenze zum Proletariat, während anderseits auffällt dass der Terminus 'Fabrikarbeiter' oder ähnlich lautende Bezeichnungen nicht aufgeführt wurden' (p. 117). Ook de belletristie uit die tijd deelt de onderwijzer, volgens Meyer, in bij de 'unteren Grenz der mittlere Schicht'.

Samenvattend: Duitse en Nederlandse bronnen, cijfermateriaal en romans geven aan dat het overgrote deel van de onderwijzers uit de kleinburgerij komt. Men zou kunnen zeggen, dat de onderwijzer binnen de kleinburgerij van de ambachtelijke en boerenstanden opklimt naar de fractie van de hoofdarbeiders, respectievelijk overstapt van kleinburgerlijke hoofdarbeidersberoepen zoals kleine ambtenaren en bedienden naar dat van onderwijzer. Duitse bronnen tonen aan hoe vervolgens het beroep on-

derwijzer tot 'springplank' wordt voor hogere intellectuele doecer- en ambtenarenberoepen, alsmede koopmansberoepen en hoe het proces van zelfrecruitering verloopt. Het wordt echter niet duidelijk welke beroepen in de kleinburgerij het reservoir vormen van waaruit onderwijzersfamilies ontstaan of van waaruit de sprong via onderwijzerschap naar hogere beroepen gemaakt wordt. Men zal deze beroepen waarschijnlijk moeten zoeken in de 'hoofdarbeidersberoepen' binnen de burgerij. Het lijkt voor beide landen op te gaan dat slechts weinigen uit de arbeidersklasse via het beroep van onderwijzer naar hogere maatschappelijke posities opgeklommen zijn¹⁰. Hierin komt in de loop van de twintigste eeuw verandering door de uitbreiding van het onderwijssysteem en de grotere toegankelijkheid daarvan, vooral na de Tweede Wereldoorlog.

4. Lokaal onderzoek naar het milieu van herkomst van de Nederlandse onderwijzer in de periode 1850-1900

Het feit, dat wij voor ons sample van vaders van de onderwijzers gebruik hebben gemaakt van materiaal uit het gemeentearchief van Leiden, betekent niet dat ook de gegevens beperkt zijn tot Leiden en omgeving. Het geeft alleen aan, dat de leerkrachten een deel van hun leven in Leiden hebben doorgebracht. Dit houdt vanzelfsprekend niet in, dat ons sample representatief is voor geheel Nederland.

Het operationele criterium: beroep van de vader

Om meer inzicht te krijgen in de sociale herkomst van de onderwijzers in de 19e eeuw wordt meestal gekeken naar het beroep van de vader. Ook wanneer men het er tamelijk snel over eens wordt, dat dit inderdaad het hoofdcriterium is voor de sociale herkomst, blijft het toch problematisch het als enig criterium te gebruiken. Belangrijk kunnen aanvullende bronnen zijn als regionale gegevens (voor het onderscheid tussen stad en platteland), inkomen, schoolopleiding van de ouders en dergelijke. Zulke informatie is niet direct voorhanden en zou per individu nagetrokken moeten worden. Ook wij hebben ons tot het beroep van de vader als operationeel criterium moeten beperken. Verderop, wanneer wij de problemen aangeven die ontstonden bij het onderbrengen van de beroepen in maatschappelijke klassen, komen wij nog terug op verdere onzekerheden waarmee men geconfronteerd wordt wanneer men niet over aanvullende gegevens beschikt.

Tabel 1 De beroepen van de vaders

man		vrouw					
hoofdonderwijzer	onderwijzer	hoofdonderwijzeres	onderwijzeres				
custos	1	asman	1	instrumentmaker	1	apotheker	2
fabrieker	1	bankbediende	1			archivaris	1
heel- en vroedmeester	1	bode Rijnland	1			bierdrager	1
hoofdonderwijzer	1	boekbinder	2			blikslager	1
kleermaker	3	boekhouder	1			boekhouder	1
koopman	1	broodbakker	1			broodbakker	1
koperslager	1	cipier	1			chef Singer Mij	1
metselaar	1	custos	1			cipier	1
molenaarsknecht	1	dekenwerker	1			custos	1
onderwijzer	2	depothouder	1			docent	1
particulier	1	deurwaarder	1			fabrieker	1
politieagent	1	dienaar justitie	1			hoofdonderwijzer	1
wijnkopersknecht	1	docent	1			hoofd van school	2
		fabrikant	1			huisverver	1
		fabrieker	2			kabinetwerker	1
		fabrieksbediende	1			kantoorbediende	2
		fabriekswerker	2			kleermaker	2
		goudsmid	3			loodgieter	1
		grijnwasser	1			mr. goudsmid	1
		hoedenmaker	1			onderwijzer	1
		hoofdonderwijzer	1			opzichter	1
		huisverver	3			organist	1
		jachtenmaker	1			predikant	1
		kabinetwerker	1			sigarenfabrikant	1
		kantoorbediende	1			sjouwer	1
		kleermaker	3			stadsbode	1
		klompenmaker	1			tekenmeester	1
		kuiper	1			veehandelaar	1
		landbouwer	5			winkelier	3
		lijfbediende	1			zadelmaker	1
		marktmeester	1				
		melkboer	1				
		metselaar	1				
		meubelmaker	1				
		mr. goudsmid	1				
		onderwijzer	3				
		opperman	1				
		rechercheur	1				
		rijksambtenaar	1				
		schipper	1				
		schoenmaker	3				
		sigarenmaker	1				
		sjouwer	2				
		slager	1				
		smid	3				
		tapper	1				
		timmerman	9				
		tuinman	1				
		tuin- en mandbloemist	1				
		warmoezier	1				
		wever	1				
		winkelier	3				
		zaakwaarnemer	1				
		zadelmaker	1				

De beroepen

Met behulp van de gemeenteverslagen van Leiden was het mogelijk om de namen van 840 leerkrachten te achterhalen¹¹. Wij hebben van 137 onderwijzers de beroepen van de vaders kunnen achterhalen. Dat is 16% van het oorspronkelijke sample van 840 personen. 100 kinderen van deze vaders zijn onderwijzer, 37 zijn onderwijzeres geworden. Het overzicht van de beroepen van de vaders van de onderwijzers, uitgesplitst naar de variabelen geslacht en functie, is opgenomen in Tabel 1.

De verdeling van de beroepen over sectoren

Bij de verdeling van de beroepen van de vaders over sectoren gaan we van de sectorenindeling van het CBS uit (vgl. CBS, 1960). We vergelijken dan de percentages van ons sample met de nationale percentages van beroepen in elke sector. Om een dergelijke vergelijking te maken moesten we enkele sectoren samenvoegen. Wij hebben vijf sectoren en een restcategorie onderscheiden. In Tabel 2 is het beeld voor ons sample opgenomen.

Tabel 2 *De beroepen van de vaders verdeeld over sectoren*

	absoluut	procentueel
landbouw	8	5.9
nijverheid	68	49.6
handel en verkeer	28	20.5
diensten	31	22.6
huiselijke diensten	1	0.7
rest	1	0.7
totaal	137	100.0

Om een zekere trend te onderscheiden, die in de beroepsstructuur in de tweede helft van de 19e eeuw plaats gevonden heeft ten gevolge van grote econo-

mische veranderingen – ook het onderwijs is in deze periode van karakter veranderd – hebben wij ons cijfermateriaal over twee perioden verdeeld: in de eerste periode vallen de beroepen van de vaders van onderwijzers die vóór 1880 in het onderwijs werkzaam waren, in de tweede periode van hen die ná 1879 werkzaam waren. Als vergelijkingsmateriaal nemen we de volkstellingsjaren 1859 en 1889 van het CBS. Tabel 3 laat zien hoe de verhouding met de landelijke cijfers ligt.

Doordat ons sample zo klein is moeten de resultaten van de sectorenanalyse met de nodige scepsis gelezen worden. Toch willen we enkele conclusies trekken.

Wij gingen ervan uit, dat het merendeel van de onderwijzers uit de kleinburgerij kwam. Deze beroepen zijn vooral te vinden in de sectoren nijverheid, handel en verkeer en in de dienstensector. Bij vergelijking van onze cijfers springt in het oog:

- dat de vaders van onderwijzers in vergelijking tot de totale mannelijke beroepsbevolking in de landbouwsector sterk ondervertegenwoordigd zijn;
- dat in de nijverheidssector een duidelijk hoger percentage vaders werkt dan in de totale bevolking het geval is en dat deze tendens zich in de tegenovergestelde richting ontwikkelt als nationaal te zien is: nationaal neemt de nijverheids- en industriese sector toe, terwijl hij in ons sample afneemt;
- dat in de handelssector vooral in de tweede periode procentueel meer onderwijzers werkzaam zijn als in vergelijking met de totale bevolking te verwachten is;
- dat in de dienstensector duidelijk meer vaders van onderwijzers werken dan procentueel in de totale bevolking.

De sector huishoudelijke diensten en de restsector kunnen wij hier verwaarlozen.

In het laatste kwart van de 19e eeuw hebben zich,

Tabel 3 *Vergelijking van de landelijke verdeling over sectoren en de verdeling in ons sample*

sectoren	landelijke percentages		percentages uit ons sample		absolute aantallen uit ons sample	
	1859	1889	voor 1880	na 1879	voor 1880	na 1879
landbouw	41.3	36.1	6.7	4.2	6	2
nijverheid	30.0	34.0	51.1	46.8	46	22
handel	14.4	17.9	16.7	27.7	15	13
diensten	8.1	9.4	23.3	21.3	21	10
huiselijke diensten	3.3	0.7	1.1	0	1	0
rest	2.9	1.9	1.1	0	1	0
totaal	100	100	100	100	90	47

gelijktijdig met de opkomende industrialisatie¹², in het lager onderwijs belangrijke veranderingen voltrokken, die we hier alleen met enkele steekwoorden aan willen geven: de uitbreiding van de onderwijzersopleiding (vgl. M. du Bois-Reymond, 1979); de bestrijding van de kinderarbeid en het onregelmatig schoolbezoek (vgl. Th. Veld, 1979); de verlaging van de klassegrootte; het begin van de subsidiëring door de overheid van het particuliere onderwijs – kortom een kwantitatieve en kwalitatieve consolidering van het lager onderwijs (vgl. L. Dasberg en J. W. G. Jansing, '78). Vóór het op gang komen van de industrialisatie weerspiegelde het onderwijs de naar standen georganiseerde maatschappij, waarin de neringdoende kleinburgerij nog niet door declassering bedreigd werd en zij een deel van haar kinderen naar de onderwijzersopleiding stuurde. Deze fracties van de kleinburgerij zagen echter hun toekomstperspectieven veranderen doordat de traditionele arbeidsverhoudingen doorbroken werden (vgl. Th. van Tijn, 1974) en hun gezamenlijke economische en sociale positie onzeker werd. Men kan vermoeden, dat de teruggang in de nijverheidssector in ons sample van 51.1% tot 46.8% met deze algemene economische ontwikkeling van voorindustriële standenverhoudingen in industrieel-kapitalistische verhoudingen samenhangt, ook al is dit proces in Nederland niet zo dramatisch verlopen als in andere Europese industrielanden. Een toenemende algemene economische onzekerheid vermindert de stijgingskansen van de kinderen in dit deel van de kleinburgerij. Dat landelijk een procentuele stijging van de nijverheidssector te constateren valt (van 30 tot 34 procent) is niet in tegenspraak met onze aanname over de hachelijke situatie van de neringdoende kleinburgerij. We gaan er namelijk van uit, dat deze stijging vooral de industriële sector betraf, niet de neringdoenden¹³. In deze sector waren eerder economisch zwakke beroepen vertegenwoordigd, zoals ongeschoolde arbeider en gedeclasseerde handarbeider, of juist economisch sterke beroepen zoals fabrieksdirecteur. De kinderen van deze vaders hebben de kans op een hogere beroepsopleiding dan die tot onderwijzer. Om deze aanname hard te kunnen maken zou men echter over beter cijfermateriaal moeten beschikken.

Met de industriële ontwikkeling komt ook de nieuwe middenklasse op¹⁴, technisch-administratief personeel, dat zich binnen de kleinburgerij in de nijverheids- en handelssector voegt. In Nederland vindt deze ontwikkeling door de vertraagde industrialisatie eerder plaats in de handelssector dan in de nijverheidssector, waarbinnen het industriële grootbedrijf pas tegen het einde van de 19e eeuw gaat

toenemen. Wij verklaren de stijging in de handelssector voor ons beroepsample van 16.7% tot 27.7% dan ook door de opkomst van deze nieuwe middenklasse. Zij draagt de financiële en ideologische voorwaarden in zich om een deel van haar kinderen onderwijzer te laten worden. Landelijk neemt de handelssector weliswaar ook toe, maar duidelijk minder dan in ons sample; blijkbaar is voor de nieuwe middenklasse het onderwijzersberoep bijzonder aantrekkelijk. Ook uit de dienstensector komen opvallend veel meer onderwijzers (23.3% respectievelijk 21.3% in ons sample tegenover 8.1% respectievelijk 9.4% landelijk). In deze sector vinden we onder andere veel lage en middelbare intellectuele beroepen¹⁵, voor wie het onderwijzersberoep een relatief goedkope opleiding bood, dat toch een zeker maatschappelijk aanzien verschafte¹⁶. Vooral in deze groep nestelt zich de onderwijzerstraditie¹⁷.

Om een verklaring te geven van het opvallend kleine percentage onderwijzers uit de landbouwsector valt ons met ons cijfermateriaal zwaar. Wij vermoeden dat drie dingen een rol spelen. In de eerste plaats hebben wij ons materiaal verzameld via de ondertrouw- en trouwakten van de stad Leiden. Het zou kunnen zijn, dat bij deze 'steedse' huwelijken de landarbeiderszonen en -dochters ondervertegenwoordigd zijn omdat zij vaker in de dorpen waar ze vandaan kwamen trouwden¹⁸. Ten tweede vermoeden we, dat in de eerste helft van de 19e eeuw procentueel meer boerenzonen onderwijzer werden dan in de tweede helft, waarin niet alleen de eisen voor het onderwijzersberoep belangrijk stegen, maar ook de landbouwsector zelf aan kwantitatieve betekenis inboette. In hoeverre nu deze factoren de motivatie voor het onderwijzersberoep beïnvloedden zou onderzocht moeten worden. We denken namelijk, ten derde, ook dat voor deze beroepssector bijzonder sterke regionale verschillen een rol spelen. Een regionale uitsplitsing van de beroepsstructuur van de vaders van onderwijzers zal zeer uiteenlopende percentages per regio opleveren. Mogelijkerwijs speelt ook het gegeven een rol dat de nieuwe middenklasse zich in de landbouwsector minder duidelijk manifesteerde dan in andere sectoren.

Samenvattend stellen we vast, dat onze algemene aanname over de herkomst van onderwijzers uit de kleinburgerij door de sectoranalyse bevestigd wordt. Bovendien is onze aandacht op de opkomst van de nieuwe middenklasse als reservoir voor onderwijzers gevestigd alsmede op de bijzondere problematiek van de geringe 'toeleveringssector' landbouw. We zullen nu bezien in hoeverre een indeling van de beroepen van de vaders in maatschappelijke klassen de sectoranalyse ondersteunt.

De klassen indeling van de beroepen

Bij het onderbrengen van de beroepen van de vaders van de onderwijzers in maatschappelijke klassen doen zich verscheidene problemen voor. In de eerste plaats het methodische probleem dat de beroepsaanduidingen vaak zeer algemeen zijn. Heeft een koopman een grote en een financieel sterke zaak of is het een groentehandelaar die een familiebedrijfje beheert? Werkt een schoenmaker zelfstandig of in loondienst? De aanduiding 'tuinder en boer', impliceert dat een bedrijf met of zonder knechten? Ten dele moesten wij bij het onderbrengen van de beroepen willekeurig te werk gaan.

Een veel belangrijker probleem is welk klassenmodel men bij het indelen van de beroepen hanteert. In Nederland wordt sinds enkele jaren in kringen van sociaal-historici een discussie gevoerd over de vraag in welke maatschappelijke klassen de Nederlandse bevolking in de tweede helft van de 19e eeuw ingedeeld kan worden (vgl. J. Giele en G. J. v. Oenen, 1976, en J. Lucassen en Th. v. Tijn, 1976). Daarbij speelt namelijk het theoretische criterium van de klassebepaling een belangrijke rol. Gaat men uit van het klassieke marxistische maatschappijbeeld, namelijk de verhouding van de subjecten tot de produktiemiddelen¹⁹, dan bestaan er in het kapitalisme twee maatschappelijke hoofdklassen met daar tussenin een tussenklasse. De bourgeoisie wordt gekenmerkt door het bezit van produktiemiddelen; het proletariaat is verstoken van produktiemiddelen, zijn arbeidskracht wordt door de bourgeoisie uitgebuit. Deze maatschappelijke verhouding wordt door overheersing respectievelijk onderwerping gekenmerkt. Tussen deze hoofdklassen bevindt zich een maatschappelijke laag, de kleinburgerij (vgl. G. Klaus en M. Buhr, 1972, pag. 618 e.v. en J. Lucassen en Th. v. Tijn, 1976). Het kenmerk van deze tussenklasse is, dat zij produktiemiddelen kan bezitten maar deze dan niet aanwendt om arbeidskracht uit te buiten. In de oorspronkelijke marxistische maatschappijvisie moet de kleinburgerij met het voortschrijdende kapitalisme ten onder gaan. Zij gaat op in de bourgeoisie of valt terug in het proletariaat. 'Seine Zwischenstellung zwischen der Klasse der grösseren Kapitalisten, Kaufleute un Industriellen, der eigentlichen Bourgeoisie, und dem Proletariat oder der Arbeiterklasse ist für seinen Charakter bestimmend. Es strebt nach der Stellung der Bourgeoisie, aber das geringste Missgeschick schleudert die Angehörigen des Kleinbürger-tums hinab in die Reihen des Proletariats' (J. Engels, 1973, pp. 9/10).

Wij kunnen de vraag buiten beschouwing laten in hoeverre deze marxistische prognose door het ont-

staan van nieuwe tussenlagen als de nieuwe middenklasse achterhaald is of niet. Wij willen hier alleen weten welke beroepsgroepen in de tweede helft van de 19e eeuw tot de kleinburgerij gerekend moeten worden. Met de algemene bepaling: verhouding tot de produktiemiddelen is een concrete klassenmaatschappij nog niet voldoende gekarakteriseerd. Hier spelen historisch-nationale, regionale en ideologische culturele bijzonderheden een belangrijke rol. In welke historische overgangperiode bevinden zich bepaalde beroepsgroepen? Worden bijvoorbeeld beroepen als blikslager, schoenmaker en slager gekenmerkt door bezit van produktiemiddelen of niet? Behoren zij derhalve tot de kleinburgerij of tot de arbeidende klasse²⁰? Voor de bepaling van het milieu van herkomst van de onderwijzer een interessante vraag. Men kan deze vraag niet abstract beantwoorden maar moet aansluiten bij de historische situatie waarin de beroepen zich bevinden. Het wezenlijke van het marxistische klassenbegrip is immers dat de klassenverhoudingen in beweging zijn. J. Giele en G. van Oenen hebben juist daarom voor hun bepalingen van de Nederlandse klassenverhoudingen in de tweede helft van de 19e eeuw ook de concrete levensomstandigheden van de arbeidende bevolking bestudeerd. Ondanks kritische opmerkingen van J. Lucassen en Th. v. Tijn (Lucassen/v. Tijn, 1976, pag. 81/82) houden zij, met enkele kleine wijzigingen, eraan vast dat het klassebeeld van de tijdgenoten de algemene klasse-indeling op grond van het theoretische criterium: verhouding tot de produktiemiddelen, eerder aanvult dan ter discussie stelt.

Wij hebben voor ons doel gebruik gemaakt van hun indeling en ons aangesloten bij de interpretatie dat de doorsnee-intellectueel tot de kleinburgerij behoort. De intellectuelen bezitten dan wel geen produktiemiddelen in de eigenlijke zin van het woord, maar het is ongetwijfeld zo, dat de burgerlijke staat voor de instandhouding van zijn macht, organisatorisch en ideologisch steunt op de intellectuelen. Een deel van deze intellectuelen was op grond van hun levensomstandigheden veel sterker verbonden met de kleinburgerij dan met de arbeidersklasse of de bourgeois. Of men nu de intellectuelen als een eigen klasse of als een fractie van de kleinburgerij beschouwt, is volgens ons van ondergeschikt belang.

In ons model maken wij binnen de kleinburgerij een onderscheid tussen handarbeid en hoofdarbeid om hiermee aan te geven, dat er zich binnen de kleinburgerij beroepen bevinden die dichter bij de arbeidersklasse staan en beroepen die zich dichter bij de bourgeoisie bevinden. Tot de eerste groep rekenen wij kleine zelfstandigen (kleine winkeleigenaren, zelfstandige handwerkslieden) die min of meer over-

eenkomen met 'de oude middenstand': de zelfstandige ambachtlieden²¹. De tweede groep, die van de hoofdarbeiders, bestaat uit lagere ambtenaren en employés, intellectuelen, kunstenaars en beroepen uit de verzorgende sector. Vooral vanuit deze groep ontstaat de nieuwe middenklasse.

Binnen de arbeidersklasse hebben wij een tweedeling gemaakt; aan de ene kant de werklieden en aan de andere kant de arbeiders. Beiden zijn in loondienst. De werklieden zien wij als de geschoolde, de arbeiders als de ongeschoolde arbeidskrachten. Dit is echter een onderscheid, dat niet altijd eenvoudig is aan te brengen (bijvoorbeeld bij een timmerman). Het was uitermate moeilijk de grens te trekken tussen die beroepen, die men tot de werklieden van de arbeidersklasse moet rekenen, en de beroepen die tot de groep van de geschoolde handarbeiders binnen de kleinburgerij behoren. Wanneer men niet over meer informatie beschikt omtrent de verschillende beroepen, wordt het erg moeilijk uit te maken of bijvoorbeeld een blikslager tot de eerste of tot de tweede klasse behoort. Deze methodische moeilijkheid

weerspiegelt natuurlijk de concreet-historische situatie waarin de overgang tussen de klassen ook vloeiend verliep. Wij willen dan ook niet uitsluiten dat sommige beroepen anders ingedeeld hadden kunnen worden.

Tot de bourgeoisie rekenen wij in ons sample hogere intellectuelen, ambtenaren en zakenlui.

Als wij al deze moeilijkheden in aanmerking nemen komen wij tot de klassenindeling welke in Tabel 4 is weergegeven.

Gezien de beperkte ruimte willen wij hier slechts een drietal uitkomsten vermelden.

1. De arbeidersklasse is als herkomstklasse van de onderwijzer in ons sample ondervertegenwoordigd (22% tegenover landelijk 50%)²².
2. De kleinburgerij is als herkomstklasse oververtegenwoordigd (67% tegenover landelijk 46.6%). Uitgesplitst naar hoofd- en handarbeid blijkt in ons sample een verhouding van 24.8% tegen landelijk 4.3% voor de hoofdarbeiders en 42.3% tegen landelijk 18% voor de handarbeiders. In de tweede periode (leerkrachten die ná 1879 in het

Tabel 4 De beroepen van de vaders verdeeld over klassen

I Arbeidersklasse		II Kleinburgerij		III Burgerij	
A. Werklieden	B. Arbeiders	A. Handarbeid	B. Hoofdarbeid		
1 blikslager	1 asman	2 boekbinders	1 archivaris K.N.S.M.	2 apothekers	
1 instrumentmaker	1 bierdrager	2 broodbakkers	1 bode Rijnland	1 chef van de Singer Mij.	
1 jachtenmaker	1 dekenwerker	1 depothouder	2 boekhouders	1 deurwaarder	
2 kabinetwerkers	1 fabriekbediende	3 goudsmeden	2 cipiërs	2 docenten	
1 klompenmaker	2 fabriekwerkers	1 hoedenmaker	3 custos	1 fabrikant	
1 lijfbediende	1 grijnwasser	8 kleermakers	1 dienaar van justitie	4 fabrikeurs	
2 metselaars	4 huisververs	1 koopman	1 heel- en vroedmeester	1 particulier	
1 meubelmaker	1 molenaarsknecht	1 koperslager	2 schoolhoofden	1 predikant	
	1 opperman	1 kuiper	3 hoofdonderwijzers	1 sigarenfabrikant	
	1 sigarenmaker	5 landbouwers	1 inbrenger bank van lening	1 veehandelaar	
	3 sjouwers	1 loodgieter	3 kantoorbedienden		
	1 tuinman	1 melkboer	1 marktmeester		
	1 wever	2 meester goudsmeden	6 onderwijzers		
	1 wijnkoopknecht	1 opzichter	1 organist		
		1 schipper	1 politieagent		
		3 schoenmakers	1 rechercheur		
		1 slager	1 rijksambtenaar		
		3 smeden	1 stadsbode		
		1 tapper	1 tekenmeester		
		9 timmerlieden	1 zaakwaarnemer		
		1 tuin- en mandbloemist			
		1 warmoezier			
		6 winkeliers			
		2 zadelmakers			
totaal: 10	7.3%	totaal: 20	14.6%	totaal: 34	24.8%
totaal A en B: 30	21.9%	totaal A en B: 92	67.1%	totaal: 15	11%

onderwijs werkzaam waren) neemt de nieuwe middenklasse duidelijk aan betekenis toe. Kwamen in de eerste periode (vóór 1880) 22% van alle leerkrachten uit deze nieuwe middenklasse (de hoofdarbeiders uit de kleinburgerij) in de tweede periode stijgt dit percentage tot 28%.

3. De bourgeoisie is als herkomstklasse oververtegenwoordigd (11% tegenover landelijk 3%). Deze oververtegenwoordiging is voornamelijk toe te schrijven aan het hoge percentage onderwijzeressen²³. Tegenover 7% van de mannelijke onderwijzers staan 21.8% onderwijzeressen. Een aanwijzing voor deze oververtegenwoordiging zou kunnen zijn dat de onderwijzersopleiding voor de vrouwen uit de hogere maatschappelijke klassen vaak de functie vervulde van een algemene vorming die slechts de tijd tot aan het huwelijk diende te overbruggen.

Deze uitkomsten van ons lokaal onderzoek bevestigen in grote lijnen ook de elders gesuggereerde notie van de afkomst van de onderwijzer uit de kleinbourgeoisie. Opmerkelijk vonden wij daarbij vooral de verschuiving die in de onderzochte periode optrad tussen de oude en de nieuwe middenklasse. Men zou deze trend kunnen zien in het licht van een in de tweede helft van de 19e eeuw optredende verandering van de functie van het lager onderwijs. Het lager onderwijs groeide in deze periode uit tot een maatschappelijk instituut waarvan geen kind in de leerplichtige leeftijd verstoken mocht blijven (Wet tegen Kinderarbeid, 1874 en Leerplichtwet, 1901); het beroep onderwijzer werd, in overeenstemming met deze ontwikkelingen, geleidelijk aan zowel qua betaling als qua prestige hoger gewaardeerd. Daarmee houdt verband dat zich in deze periode de verschillende onderwijzersverenigingen consolideerden (vgl. J. van Raalte, 1979). Onze resultaten laten ook zien dat de vrouwelijke leerkracht apart onderzocht dient te worden, omdat haar beroepspositie niet los te zien is van haar algehele achtergestelde maatschappelijke positie. Onderwijzeres was lange tijd een van de weinige intellectuele beroepen die openstonden voor de vrouw.

Noten

1. A. Combe spreekt van het 'Deklassierungsbewusstsein' van de onderwijzer. Ook hij houdt zich bezig met het probleem dat 'die geschichtlich durchaus mögliche Identifikation des Elementarlehrers mit unteren Sozialschichten und mit der Sozialdemokratie in relevantem Umfang nicht stattgefunden hat...' (p. 51).
2. W. Breyvogel bv. concipieert voor het onderzoek van de onderwijzer een aanzet die vertrekt van de beide referentiepunten loonarbeid en kapitaal en de hieruit resulterende klassesetstellingen binnen de burgerlijke maatschappij. Hij gaat uit van de ambivalentie in de politiek-pedagogische houding van de onderwijzer op grond van zijn positie in de maatschappelijke tusslagen.
3. Het CBS heeft geen gegevens over de beroepen van de vaders van onderwijzers verzameld, trouwens ook niet van recenter datum. Zie echter P. B. Renes, 1979. Renes verdeelde zijn sample kweekschoolleerlingen over zes 'rangstanden' en vond dat ruim 60% van de mannelijke en 30% van de vrouwelijke leerlingen afkomstig zijn uit de 'rangstand' van de kleinere middenstand. (p. 183).
4. De ontwikkeling van het lager onderwijs in Friesland is onderwerp van studie van T. Smeding. Hij wil ook de sociale herkomst van de leerkrachten onderzoeken.
5. Zie ook P. Romeyn, 1866, pag. 11, waar hij beweert, dat de afkomst van de kwekelingen uit kleinburgerlijke milieus ook te maken heeft met de (te) geringe te verwachten betaling als onderwijzer.
6. In het socialistisch tijdschrift 'Recht voor Allen' lezen wij onder de datum van 3 juni 1890: 'Wij, onderwijzers en onderwijzeressen, mannen en vrouwen van kennis en beschaving, door oorsprong en afkomst voor het merendeel thuis behorende bij het proletariaat ...' (S. Roegholt en M. de Vries, 1975, p. 167). Maar we mogen deze oproep zeker niet als een betrouwbaar kwantitatief gegeven interpreteren. Op grond van mondelinge informatie van T. Smeding (zie noot 5) schijnt echter voor Friesland vanaf ± 1860 wel sprake te zijn van een toename van kwekelingen en onderwijzers uit de arbeidersklasse. Wij vonden in onze groep oudonderwijzers (jaargang ± 1909) maar één onderwijzer uit proletarisch milieu en ook op de opleidingen van deze groep onderwijzers zaten maar enkele arbeiderskinderen.
7. In een roman van A. M. de Jong (1920) wordt het zeldzame geval van sociale daling via het beroep van onderwijzer afgebeeld. De held is de zoon van een failliet gegaan ondernemer. Met weerzin wordt hij onderwijzer en acht hij in het begin van zijn beroepsloopbaan het contact met kinderen uit het arbeidersmilieu onterend.
8. Zie ook K. Lehmann, 1955. Ook F. Meyer, 1976, citeert de herinneringen van onderwijzers uit de kleinburgerij en de boerenstand.
9. Sociale laag II: hoofdzakelijk employés, directeurs van kleine ondernemingen, hoofdambtenaren, grote landbouwers en tuinders, middelbare technici; III: hoofdzakelijk grote tot middelgrote oude en nieuwe middenstanders, ambtenaren middenpositie, middelgrote landbouwers en tuinders, middel-employés. Wij hebben grote bezwaren t.a.v. een dergelijke indeling. Het is de vraag of een indeling in lagen volgens beroepsprestige of objectieve klasseverhoudingen adequaat weergeeft. Bovendien stamt de indeling van 1953. Ondervraagd aan het eind van de vorige eeuw

- zouden wel eens een andere waardering of rangorde kunnen aanbrengen.
10. Zie voor de ontwikkeling van de onderwijzersopleiding in Nederland R. Turksma, 1961.
 11. Wanneer geen landelijke statistische gegevens beschikbaar zijn blijft als enige mogelijkheid over het doen van regionaal of plaatselijk onderzoek. Een mogelijke ingang voor de beantwoording van de onderzoeksvraag naar het milieu van herkomst vormt een analyse van de inschrijvingslijsten van de onderwijzersopleiding. Hier doet zich echter het probleem voor dat men is aangewezen op enkele specifieke opleidingscholen die gegevens toentertijd ook daadwerkelijk verzameld hebben. Wij hebben een andere weg gevolgd, die ook diverse methodische problemen met zich meebracht en waarvan wij niet willen beweren dat het de enige zou zijn. Uit de gemeenteverslagen van Leiden hebben wij de namen van 840 leerkrachten gehaald en bovendien gegevens zoals geslacht, geloofsrichting en de rang van de leerkracht. Aan de hand van de naam moesten wij de herkomst bepalen. Dit kon op verschillende wijzen: via de geboorteregisters, de ondertrouwaktes en de overlijdensaktes. Wij hebben de weg van de ondertrouwaktes gekozen omdat deze de meeste informatie op zou leveren. 216 leerkrachten vonden wij terug in de ondertrouwaktes, van 137 onderwijzers stond het beroep van de vaders vermeld. In het najaar van 1980 verscheen een doctoraalscriptie van J. Lamboo en M. Smits waarin een uitgebreide methodische verantwoording wordt gegeven.
 12. Zie voor de vraag van de vertraagde industriële ontwikkeling in Nederland P. R. D. Stokvis, 1978 en Th. van Tijn, 1977, a en b.
 13. Nationale cijfers ontbreken.
 14. Zie t.a.v. de problematiek van dit begrip A. Leppert-Fögen, 1974, pag. 12 e.v.
 15. Naast onderwijzers: ziekenhuispersoneel, sociale beroepen, bibliotheek- en middelbaar universiteitspersoneel, advocaten, boekhouders, kantoorbedienden, kunstenaars.
 16. Ook onze indeling van de beroepen van de vaders van onderwijzers steunt de suggestie dat de leerkrachten uit de nieuwe middenklasse komen. Wij vinden onder onze kolom 'hoofdarbeiders' (zie Tabel 4) uitsluitend beroepen uit de diensten- en handelssector.
 17. Van de onderwijzers in ons sample die vóór 1880 hun beroepen uitoefenden waren zes van in totaal 21 in de dienstensector bezig; ná 1879 waren dit zeven van tien vaders! Ter vergelijking: bij de volkstelling van 1889 kwamen 13,3% onderwijzers van alle schooltypen uit de dienstensector.
 18. Deze suggestie danken wij aan J. Lucassen.
 19. Dit is ondanks vele verschilpunten het vertrekpunt van zowel Giele/v. Oenen als Lucassen/v. Tijn.
 20. Dit probleem onderkennen ook Lucassen/v. Tijn, 1976, pag. 83.
 21. Het 'boerenvraagstuk' hebben wij voor onze doelstelling zo opgelost dat wij de tot de landbouw behorende beroepen onder de rubriek 'handarbeid' binnen de kleinburgerij geplaatst hebben, dus min of meer tot de 'oude middenstand' – wij verwijzen nogmaals naar de controverse Giele/v. Oenen versus Lucassen/v. Tijn.
 22. Nationale vergelijkingscijfers uit Giele/v. Oenen, 1976, p. 183.
 23. P. B. Renes (1979) vond bij zijn sample hetzelfde (zie p. 72).

Literatuur

- Bammé, A. en E. Holling, *Lehrer zwischen Anspruch und Wirklichkeit*. Frankfurt, 1976.
- Bois-Reymond, M. du, *Verkehrsformen zwischen Elternhaus und Schule*. Frankfurt, 1977.
- Bois-Reymond, M. du, Gespräch mit Hauptschullehrer Martin, und: Lehrergespräch im Ruhrgebiet, *Ästhetik und Kommunikation*, 1980 (39) 10-17, 22-25.
- Bois-Reymond, M. du, Kwalificatie van de leerkracht in historisch perspectief, paper voor de *Vierde Onderwijs-sociologische Conferentie: Onderwijs – kwalificatie – arbeidsmarkt*, 11 en 12 juni 1979, Woudschoten, Zeist (SISWO-bundel).
- Breyvogel, W., Zum Ansatz des historischen Materialismus in der Lehrerforschung, in: M. Heinemann (Ed.), *Der Lehrer und seine Organisationen*. Stuttgart, 1976, pp. 477-493.
- Buhr, M. en G. Klaus, Klasse, in: *Marxistisch-leninistisches Wörterbuch der Philosophie*. Reinbek, 1972, pp. 618-622.
- CBS, *De 13e algemene volkstelling 31 mei 1960*, deel 10. Beroepsbevolking C. Vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960.
- Combe, A., *Krisen im Lehrerberuf*. Bensheim, 1979.
- Dasberg, L. en J. W. G. Jansing, *Meer kennis, meer kans*. Haarlem, 1978.
- Devulder, G., De leerkracht in de noordnederlandse roman van 1845 tot heden, *Tijdschrift voor Opvoedkunde*, 1974/75 (20), no. 3, pp. 274-289.
- Engels, F. Revolution und Konterrevolution in Deutschland, *Marx-Engels-Werke*, Bd. 8, Berlin (Ost), 1973, pp. 5-79.
- Giele J., De oppositie der volksmannen (1850-1869), *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1975, 171-186.
- Giele, J. en G. J. v. Oenen, Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1976, 167-189.
- Harmsen, G., *Rode en Blauwe Jeugd*. Nijmegen, 1975.
- Jong, A. M. de, *Marcus van Houwaert*. Bussum, 1920.
- Lehmann, K., *Die Gestalt des Lehrers in der deutschen Literatur*. Frankfurt, 1955.
- Leppert-Fögen, A., *Die deklassierte Klasse*. Frankfurt, 1974.
- Lucassen, J. en Th. v. Tijn, Nogmaals: sociale stratificatie, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1976 74-91.
- Megens, J. en P. Rol, Rijkeluisdochters en arbeiderszonen. Sociale afkomst, opleiding en organisatie van onderwijzers en onderwijzeressen rond 1900, in: *Jaarboek 1979 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen, 1979, pp. 88-118.

- Meyer, F., *Schule der Untertanen, Lehrer und Politik in Preussen 1848-1900*. Hamburg, 1976.
- Raalte, J. v., De salarissen van de onderwijzers in Nederland tussen 1842 en 1919. *Doctoraalscriptie* onderwijs-sociologie, Sociologisch Instituut Leiden, 1979.
- Renes, P. B., *Recruterij en selectie van leerkrachten voor het lager onderwijs in Nederland*. Groningen, 1969.
- Roegholt, S. en M. de Vries, De Nederlandse socialisten en het onderwijs 1894-1920, *doctoraalscriptie* nieuwste geschiedenis, Utrecht, 1975.
- Rolff, H. G., *Brennpunkt Gesamtschule. Perspektiven der Schultheorie und Bildungspolitik*. München, 1979.
- Romeyn, P., *Wat is er van de klachten over het lager onderwijs?* Schoonhoven, 1866.
- Stokvis, P. R. D., Het probleem van Nederlandse economische stagnatie gedurende de 19e eeuw, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste geschiedenis*, 1978, 517-535.
- Thompson, P., *The voice of the Past*. Oxford-London-Glasgow, 1978.
- Tillmann, K. J., e.a., *Kooperative Gesamtschule – Modell und Realität*. Weinheim-Basel, 1979.
- Turksma, R., *De geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer in Nederland aan de openbare, protestant-christelijke en bijzonder-neutrale instellingen*. Groningen, 1961.
- Tijn, Th. v., De negentiende eeuw. Deel II: de periode 1848-1914, in: J. H. v. Stuyvenberg (Ed.), *De economische geschiedenis van Nederland*. Groningen, 1977a.
- Tijn, Th. v., Achtergronden van de ontwikkeling van het lager onderwijs en van de schoolstrijd in Nederland, 1862-1905, in: L. Box e.a. (Ed.), *Vrijheid van onderwijs*, Nijmegen, 1977b.
- Tijn, Th. v., Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland, *Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis*, 1974 (45) 33-48.
- Veld, Th., Kwalificatie van de arbeider door bevordering van het schoolbezoek in het derde kwart van de 19e eeuw. Verschijnt als bijdrage in de bundel *Onderwijs-Kwalificatie-Arbeidsmarkt*, uit te geven naar aanleiding van de 4e Onderwijssociologische Conferentie (1979) bij Link, Nijmegen, 1980.
- Wenzel, F., Sicherung van Massenloyalität und Qualifikation der Arbeitskraft als Aufgabe der Volksschule, in: K. Hartmann u.a. (Ed.), *Schule und Staat im 18. und 19. Jahrhundert*, Frankfurt, 1974, pp. 323-386.
- Wolf, H. C. de e.a., *Pedagogische Tijdschriften in Noord-Nederland 1795-1830. Onderzoeksrapport*. Kohnstamm Instituut, Universiteit van Amsterdam, 1978.
- Wuestenberg, A., Onderwijzer en leraar als romanfiguur, sociale en professionele aspecten van het onderwijzersberoep in de zuidnederlandse roman sinds 1830, *Tijdschrift voor Opvoedkunde*, 1968/69 (14), no. 1, pp. 10-25.

Curriculum vitae

Manuela du Bois-Reymond (1940), sinds 1977 lector, nu hoogleraar onderwijssociologie aan het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden; werkte daarvoor aan de Pädagogische Hochschule in West-Berlijn; participeerde van 1970 tot 1975 aan een research project integratie kleuter-basisonderwijs (VW-Stiftung); publicaties o.a.: 'Neuköllner Schulbuch', deel 1 en 2, Frankfurt 1974 (samen met B. Söll), 'Verkehrsformen zwischen Elternhaus und Schule', Frankfurt 1977; 'Handbuch Schulanfang II', Weinheim und Basel 1979 (samen met B. Söll).

Adres: Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden, Stationsplein 242, 2312 AR Leiden.

Manuscript aanvaard 25-6-'80.